

SANKT OVID
TEKSTLIGT OG BILLEMÆSSIGT OM METAMORFOSERNES
FORVANDLING

AF

HOLGER NØRGAARD

Håndskrift nr. 399 i den Thottske samling i Det kongelige Bibliotek – en imponant folio på næsten 500 blade, skrevet i Flandern o. 1480 – indeholder en fransk versificeret bearbejdelse af *Ovids Metamorfoser* forsynet med en indledning på prosa, der omhandler nogle af de guder, som spiller en så vigtig rolle i det store digt; det hele, navnlig indledningen, illustreret med store og små miniaturer. Men hvilken Ovid og hvilke illustrationer? For at kunne diskutere begge spørgsmål må vi kort antyde visse træk af Metamorfosernes og gudebeskrivelsernes brogede og undertiden sært sammensnoede skæbne middelalderen igennem.¹⁾

Det brogede fandtes allerede i Metamorfoserne selv, dette sindrige fletværk af omkring 250 fortællinger (ikke alle med forvandlingsmotiv), som i 15 bøger ordnede sig til et epos, der førte læseren fra verdens skabelse gennem Grækenlands gude- og helteverden til Rom med dets helte og kejser-gud; snart dybt alvorligt, snart muntert ironisk. Da Ovid måtte forlade Rom for stedse (8 e. Chr.), havde værket endnu ikke fået den sidste afpudsning, og i fortvivelse brændte forfatteren sit eget eksemplar. Samtidig blev hans værker fjernet fra de offentlige biblioteker; men adskillige kopier var allerede i privat eje. På intet senere tidspunkt var Metamorfoserne så stærkt truet. Selv i de mørkeste århundreder blev Ovid læst og citeret,²⁾ omend mere klart etiske digtere som Virgil havde lettere ved at overleve det uundgåelige modsætningsforhold til den kristne kirke, der jo fungerede som både censor og konservator.

Et udglattende middel i forholdet til kirken havde man i allegoriseringen, et gammelt husråd,³⁾ der fandt konstant anvendelse gennem hele middelalderen og det meste af renaissancetiden med, og som vi møder i fuldt flor i et værk, der foruden Virgil og Virgil-kommentatoren Servius talte bl. a. Ovids Metamorfoser og *Fasti* (om festdagens mytologiske

associationer) blandt sine kilder: Fulgentius's *Mythologiae* (o. 500).⁴⁾ Her finder vi i mindre målestok en hel del af det, der får vort manuskript til at svulme: beskrivelser af guder og genfortælling af myter, altsammen forklaret historisk ('euhemeristisk'), fysisk (som naturfænomener) og/eller moralsk. I de næsten 1000 år, der skiller Fulgentius fra Thott 399, holder hans værk sig levende: dels i sin oprindelige skikkelse, dels ved at blive benyttet af andre, specielt nogle senere – anonyme – mytografer, som man slet og ret kalder *Mythographus* I, II og III.⁵⁾

Også ved Karl den Stores hof kendte og skattede man Fulgentius;⁶⁾ men karakteristisk for den kulturelle 'renovatio' er dog en direkte griben tilbage til den romerske guldalders digtere, særlig Virgil og Ovid. Slagordet 'aetas Virgiliana'⁷⁾ som benævnelse for karolingertiden må vel nævnes; men selv Alcuin, lederen af hofskolen og en udpræget Virgil-discipel i sin digtning, citerer uvilkårligt Ovid, f. eks. i et uformelt brev til Angilbert,⁸⁾ der i digterkresen kaldtes 'Homer' (som han naturligvis kun kendte af navn). Han er på vej til Rom, og Alcuin håber nu, at han vil finde skønne ting til kirkebrug; i modsat fald: 'si nihil adtuleris, ibis Homere foras' ('hvis du ikke bringer noget med dig, Homer, så kan du gå din vej'. *Ars amatoria* II, 280).⁹⁾

Theodulph, den spanske biskop af Orléans, var den bedste af de karolingiske digtere. Han skriver om sit udmærkede bibliotek, der foruden en række kristne forfattere rummer enkelte hedenske som Virgil og Ovid ('Naso loquax'), hvis værker han må retfærdiggøre med den forsikring, at '. . . quamquam sint frivola multa / Plurima sub falso tegmine vera latent' ('skönt meget er letsindigheder, skjuler endnu mere sandt sig under et falsk dække').¹⁰⁾ Bortset fra formale elementer, særlig af metrisk art, og mere eller mindre direkte reminiscenser af ovidianske vendinger, er det den personlige, uhøjtidelige tone, der bedst vidner om det nøje kendskab til Ovid hos Theodulph og hans digterbrødre.

Efter Karl den Store fulgte atter nedgang, kulturelt som politisk; men i klostrene nøjedes man ikke med at kopiere manuskripter. Kosteligt er et lille humoristisk epos af munken Letaldus fra Micy, der fortæller om en moderne Jonas, en engelsk fisker med det malende navn *Within*, der sluges af en hval, men efter mange genvordigheder slipper ud igen, så forandret, at hans nærmeste har svært ved at genkende ham. Virgil er her klart den vigtigste indflydelse; men fra de første linier møder vi blandt mange litterære reminiscenser også ovidianske, ikke mindst fra *Metamorfoserne*, og blinket i øjet genkalder ligeledes visse afsnit af det åbenbart velkendte værk.¹¹⁾

Det forbedrede skolevæsen var nok en af grundene til, at Frankrig

blev det kulturelle centrum for Europa fra Karl den Store til det 14. århundrede.¹²⁾ Også Ovid blev studeret mere og grundigere. Dels selve teksterne – som helhed eller i uddrag – dels de kommentarer, som vi i dag synes spolerer de skønne manuskrippers brede marginer med deres flueben. Hvad var da mere naturligt, da man begyndte at oversætte og bearbejde de latinske tekster, end at lade noget af dette stof, hentet alle vegne fra (og som man naturligvis også rådede over i selvstændige manuskripter), indgå i det nye værk?

Som eksempel på mytologiske motivers skæbne kan vi tage en gennem hele middelalderen yndet skolebog, *Ecloga Theoduli*,¹³⁾ fra det 9.–10. årh., en dialog i virgilske hexametre, hvori hyrden Pseustis's fireliniede lovprisninger af mytologiske skikkelser og begivenheder besvares af hyrdinden Alithia med parallelle episoder fra bibelen, ligeledes med fire linier pr. replik. Den hedenske lærdom stammer især fra Virgil og Servius, men også fra Metamorfoserne, der her for første gang direkte sammenstilles med bibelsk stof i en længere digterisk behandling. Til Deucalion svarer naturligvis Noah, Hercules overtrumpes af Samson, og Orpheus af David o.s.v. De to førstnævnte eksempler er mellem dem, vi genfinder i et af de mange Theodul-påvirkede latinske digte fra en lidt senere tid: Messias,¹⁴⁾ af pseudonymet Eupolemius, en nordfransk digter fra 11.–12. årh.; her betragtes de græsk-romerske sagn simpelthen som lån fra de oprindelige, bibelske beretninger. Messias viser desuden direkte påvirkning fra bl. a. Metamorfoserne.

Et udtryk for Theoduls popularitet er det store antal bevarede manuskripter, hvoraf ikke mindre end fire i Kgl. Bibl.,¹⁵⁾ og om grundigheden i læsningen vidner de mange kommentarer, til dels i form af marginale og interlineære noter; mest kendt er den, der skyldes Bernhard af Utrecht (slutningen af 11. årh.),¹⁶⁾ og hvis 'mystiske' og 'fysiske' udlægninger særlig støtter sig til Fulgentius og Mythographus II. Derimod kender man kun to oversættelser til fransk; den ældste, der blev skrevet o. 1300 af Jacques Bochet,¹⁷⁾ overgår i omfang langt sit forlæg, især fordi dens ottestavelser-vers også omfatter en længere 'gloze' til hver strofe, hvorved der indføres yderligere mytologisk stof, som dog ikke hentes fra Metamorfoserne, men svarer til hvad vi kender fra Fulgentius, Bernhard af Utrecht og andre kommentarer, f. eks. den, der går under Alexander Neckhams navn (slutningen af 12. årh.); alt dette kan udmærket have været tilgængeligt i margin og mellem linier på eet enkelt Theodulus-manuskript.¹⁸⁾ Den senere oversættelse, ved Jean Lefèvre de Resson (o. 1370), holder sig derimod nært til originalen, som den ledsager i et af Kgl. Bibl.s manuskripter; desværre er den her omtrent udvisket.¹⁹⁾

Fra slutningen af 11. årh. kan man for alvor tale om en 'aetas Ovidiana', en tidsalder, hvor Ovids motiver, digteriske teknik og hele livsindstilling, ikke mindst hans – noget vekslende – meninger om kærligheden, gennemsyrrer den skrivende verden i en sådan grad, at hans indflydelse fornemmes som antikkens mest nærværende, mest 'moderne' bidrag til det 12.-13. århundredes såkaldte renaissance.²⁰⁾ Han bliver den store 'amorigraphus',²¹⁾ elskovsbeskriveren par excellence, og hermed tænkte man ikke blot på hans *Ars amatoria* og lignende, men lige så meget på *Metamorfoserne*s gribende og spændende beretninger, hvor netop kærlighed, eller dog begær, er den altoverskyggende handlingsudløsende faktor.

Men det må understreges, at de ældre værker og de gamle ideer lever videre side om side med det nye og med det helt gamle, Ovids egen tekst; mønsteret bliver stadig mere indviklet, flere farver kommer til. Vi ser det hos en så typisk skikkelse som Baudri, abbed af Bourgueil (o. 1100), hvis digte vrirler af Ovid-reminiscenser, ikke mindst når han forfatter en poetisk brevveksling mellem Paris og Helena i stil med Ovids *Heroides* (helte- og heltindebreve) samt fingerede epistler mellem Ovid selv og en vis Florus. Da Baudri vil skrive et længere mytologisk digt, bliver hans hovedkilde ikke *Metamorfoserne*, men Fulgentius.²²⁾ Omvendt finder vi, at hans samtidige, Sigebert af Gembloux, også en kender af Ovid (og Theodulus), i sin metriske kommentar til *Prædikerens* bog griber til *Metamorfoserne*s indledning, da han vil skildre skabelsen.²³⁾

Flere af enkeltfortællingerne i *Metamorfoserne* blev gendigtet gang på gang, og man ser ligefrem, at undervisningen i poetik og retorik frugtbargøres ved anvendelse i praksis på beretningerne om Daphne og Apollon, om Phaetons ulyksalige dødsførelse med solvognen, om Lycaons omskabelse til ulv som straf for sin mistænksomhed over for de høje guder o.s.v.²⁴⁾ Mest yndet blev den patetiske fortælling om Pyramus og Thisbes kranke skæbne, der foreligger i mindst 6 latinske gendigtninger, hvoraf en i et manuskript i Kgl. Bibl.²⁵⁾ Men nu gør også folkesprogene sig for alvor gældende, og vi hører om franske versioner af en lang række af *Metamorfoserne*s fortællinger: Narcissus, Orpheus, Hero og Leander, Tantalus og flere. Nogle af disse er forsvundet; men af de bevarede påkalder to fra 12. århundredes sidste halvdel sig særlig opmærksomhed, ikke blot ved at være de betydeligste, men også derved, at de 150 år senere blev indlemmet i det værk, der er vort udgangspunkt.

Det ene digt er netop 'Piramus et Tisbé', hvori Ovids 112 hexametre er blevet til 932 overvejende ottestavelser; det er påvist, at stoffet til denne betydelige 'amplificatio' i vid udstrækning kan stamme fra kom-

mentarerne i et eller andet Ovid-manuskript.²⁶⁾ Det andet behandler den rystende historie om Philomela, der bliver voldtaget af sin svoger Tereus, som skærer hendes tunge af, for at hun ikke skal røbe ham over for søsteren, Procne. Sandheden kommer dog frem, og søstrene hævner sig grumt ved at narre Tereus til at spise af sin myrdede søns legeme. De forvandles alle til fugle, Philomela til den melankolsk-sødt syngende nattergal. 250 linier er udvidet til 1468 ved anvendelse af alle retoriske virkemidler. Mens Ovid således i få ord beskriver Philomelas skønhed, giver den franske digter, som Douglas Bush siger, 'an exhaustive catalogue of her charms, from her nose to her knowledge of grammar'.²⁷⁾ Vi ved, at Chrétien de Troyes, de store Arthur-digtes forfatter, i sin ungdom (o. 1160) oversatte flere afsnit af Metamorfoserne, bl. a. beretningen om Philomela, og det er sandsynligvis dette digt, der er blevet bevaret for os som en del af vor Ovid-bog.²⁸⁾

Det var ikke nok, at indledninger og kommentarer til Ovids værker fastslog, at også *hans* hensigt var at gavne og fornøje ('dette er et etisk værk', var det stadige omkvæd²⁹⁾); han blev rent ud gjort til profet eller kristen. I det mest interessante af en lang række pseudo-ovidianske digte, *De Vetula* (kællingen),³⁰⁾ fortæller 'Ovid' om et mislykket kærlighedseventyr, hvor den gamle amme i nattens mulm og mørke har indtaget den unge piges plads. Digtet munder ud i filosofisk resignation og slutter med forudsigelsen af, at en stor profet skal fødes af en jomfru. Forfatteren var nok Richard de Fournival (o. 1250);³¹⁾ et af manuskripterne findes i Kgl. Bibl. (i ms. Thott 400, 2°), og værket blev oversat til fransk af Jean Lefèvre.³²⁾ Andre steder siges det, at Ovid som god kristen skrev om lidelseshistorien og opstandelsen,³³⁾ ja, Metamorfoserne var i virkeligheden et skjult angreb på de hedenske guder; hvorfor skulle de ellers så ofte være fremstillet i et latterligt skær?³⁴⁾ Højdepunktet nås i et manuskript fra 13. årh., først publiceret i 1952.³⁵⁾ Her fortælles, at Ovid i sin landflygtighed på 'øen Tomis' (middelalderen nærrede en stærk forkærlighed for øer; andre steder er det Pontus, der kaldes en ø) kom i forbindelse med evangelisten Johannes på det nærliggende Patmos, blev omvendt og lod sig døbe, udnævntes til biskop af Tomis, hvor han led martyrdøden, og derefter blev kendt som 'St. Naso'.³⁶⁾

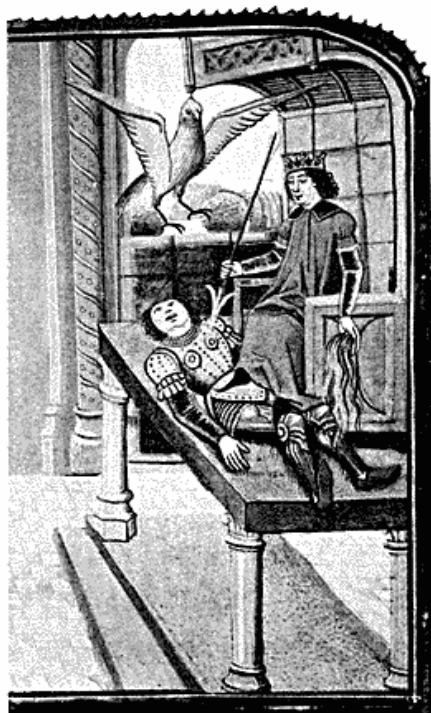
En Sankt Ovid, der i mange år har figureret i behandlinger af ovid-traditionen, kan derimod føres tilbage til et par trykfejl. Han optræder i Maury's *Croyances et légendes du moyen âge*,³⁷⁾ hvor der henvises til et værk af Frodoard; men skønt den ene efter den anden derpå gladeligt skriver om 'St. Ovide' og 'Frodoard', har de næppe set grundigt efter. Kilden er Flodoardus (10. årh.), der i Reims's kirkehistorie beretter om

Fig. 1-3. Jupiter, Thott 399. Hel størrelse. På modstående side, let formindsket, Jupiter-billederne i Mansion (t. v.) og Epître d'Othéa (t. h.). Se s. 18 ff.

en lokal martyr ved navn Oriculus, eller, som han hedder i den franske oversættelse (1581), St. Oricle. I en ikke alt for pertentlig håndskrift er navnet ikke til at skelne fra Ovide.

Det 13. århundrede var iøvrigt en konsoliderings- og encyklopædiernes tid.³⁸⁾ Et enkelt værk må vi nævne: den vældige *Roman de la Rose*, en kærlighedsallegori, hvis første 4.000 ottestavelser blev skrevet af Guillaume de Lorris o. 1235, mens broderparten, ca. 18.000 linier, skyldes Jean de Meun, o. 1275.³⁹⁾ Sjældent har et værk haft to ophavs-mænd med så forskellig målsætning: mens Guillaume holder sig til den høviske elskovs bedste traditioner, er Jean de Meun talsmand for dens negation, en næsten kynisk antifeminisme; som Curtius lidt drastisk udtrykker det, 'Eros ist dem Sexus gewichen'.⁴⁰⁾ Begge forfattere gør flittigt brug af Ovid; således genfortæller Guillaume de Lorris historien om Narcissus, mens Jean de Meun låner beretningen om Pygmalion, og begge viser deres kendskab til *Ars amatoria*; Jean de Meun indlægger flere hundrede linier af digtet i en enkelt replik, bl. a. den bemærkning om en tomhændet bejlers ringe udsigter, som også Alcuin huskede, her dog med den lille ændring, at det vil gå en sådan fattiglus ilde, 'se c'iert Ovides ou Homers' ('om han så var Ovid eller Homer'; linie 13.619).

Ovids dominans viser sig også i de store encyklopædier; således ser vi, at Vincent de Beauvais i sit vældige *Speculum Historiale* (o. 1250) ofrer seksten gange så megen plads på Ovid som på Virgil,⁴¹⁾ og Conrad de Mure citerer ham tre gange så ofte som Virgil i sin poetisk-mytologiske ordbog, *Fabularius*, hvor han også støtter sig til bl. a. Servius, Fulgentius, Theodulus og ganske særligt *Mythographus II*.⁴²⁾

Sandsynligvis i tiden 1316–28 affattes så, vistnok i Burgund, det værk, der optager det meste – 446 blade – af Kgl. Bibl.s håndskrift, Thott 399: *Ovide moralisé*, et enormt digt, der i 72.000 ottestavelser-vers fordelt på 15 bøger giver en oversættelse af Metamorfoserne. Forklaringen på, at Ovids 12.000 hexametre har antaget dette omfang, giver den anonyme forfatter os straks i værkets første linier, idet han med en hentydning til Paulus's romerbrev mener, at 'Se l'escripture ne me ment, / Tout est pour nostre enseignement / Quanqu'il a es livres escript,' ('hvis den hellige skrift ikke lyver, så tjener alt, hvad der er skrevet i bøger, til vor belæring'). At gøre rede for de bøger, den nidkære oversætterbearbejder derefter har følt sig kaldet til at benytte i sit værk, er en kæmpeopgave. C. de Boer, der i løbet af årene 1915–38 har udgivet vær-

ket i dets helhed,⁴³⁾ lovede et afsluttende bind, der skulle behandle kilderne og Ovid-traditionen i det hele taget; men dette bind er endnu ikke udsendt. En del materiale findes dog, særlig i de Boers indledninger til de enkelte bøger og i en disputats af Joseph Engels;⁴⁴⁾ her skal kun gives enkelte antydninger.

Den sædvanlige fremgangsmåde er den, at der først gives en ret kortfattet oversættelse af en fabel, oftest dog med visse tilføjelser, hvorefter der følger een, to eller flere forklaringer af historisk, teologisk eller moralsk karakter, der intet har med hinanden at gøre, og hvor de samme skikkelser eller begivenheder udmærket kan tildeles diametralt modsat betydning. Actæon, der kom for skade at overraske Diana i badet og derfor blev forvandlet til en hjort og sønderrevet af sine egne hunde, symboliserer en mand, der øder sin formue på jagtens glæder; men han kan også opfattes som Kristus, der skuer Diana, d. v. s. den hellige treenighed, i dens sande skikkelse; men jøderne falder over ham og korsfæster ham.⁴⁵⁾ Det må betragtes som givet, at forfatterens udgangspunkt har været et stærkt kommenteret Metamorfose-manuskript, hvor han kan have fundet en betydelig del af sit stof; desuden har han benyttet andre værker af Ovid, således *Fasti* og flere af *Heroide-brevene*, og i 12. bog har han indlemmet store stykker af *Ilias latina*, en kortfattet latinsk version af *Iliaden*, der var en lige så populær skolebog som *Ecloga Theoduli*.⁴⁶⁾ Men som sagt har vi kun antydnet omfanget af et rigt materiale af både mytografisk og teologisk art.

De første 25 blade af Thott 399 er en oversættelse på fransk prosa af indledningen til et helt andet værk, Pierre Bersuieres *Ovidius moralizatus*, som oprindeligt udgjorde 15. bog af hans vældige encyklopædi, *Reductorium morale*, men hurtigt kom til at føre en selvstændig tilværelse i manuskripter, der ofte var anonyme eller tilskrevet andre, f. eks. den engelske dominikaner Thomas Waleys.⁴⁷⁾ Værket består af en kort prolog, en indledning, der giver beskrivelser af de 17 vigtigste guder med tilhørende allegorisk-moralske udlægninger, og en kommentar af samme natur til *Metamorfosernes* 15 bøger.⁴⁸⁾ Bersuire var knyttet til pavehoffet i Avignon fra 1328 (om ikke før) og til 1342, da han rejste til Paris, hvor han vist opholdt sig resten af sit liv. I Avignon blev han bekendt med Petrarca, som overlod ham en kopi af sit på det tidspunkt ufuldendte digt, *Africa*, hvor der findes en beskrivelse af 14 billedlige fremstillinger af guder. Disse beskrivelser blev en vigtig kilde for Bersuire,⁴⁹⁾ der iøvrigt særlig stottede sig til Fulgentius og Mythographus III.⁵⁰⁾ Senere blev Bersuieres indledning undertiden afskrevet selvstændigt, og en italiensk humanist, Bartolino da Lodi, versificerede de 17

Fig. 4 (t. h.) gengiver fremstillingen af Mars i Thott 399. Hel størrelse. (Se s. 20). – Fig. 5 (nederst) Liédets Mars i ca. 3/4 st., ligesom fig. 3 reproducet efter V. d. Gheyns udg. af *Epître d'Othéa* (se note 60). Tekstgrundlaget må have været en version af Bersuire som den, der findes interpoleret i en prosaversion af *Ovide moralisé*, oversat til engelsk af Caxton (se s. 22). En nærmere behandling af dette og lignende problemer publiceres andetsteds.

Fig. 6. Minerva, Thott 399. Naturlig størrelse. Se s. 22.

gudebeskrivelser i sin indledningsforelæsning til en gennemgang af Metamorfoserne (1405).⁵¹) Endvidere blev Bersuires indledning befriet for sine moralisationer og udvidet med beskrivelser af endnu en række guder; denne rent verdslige håndbog kaldes *Libellus de imaginibus deorum* ('en liden bog om guders rette beskrivelse').⁵²)

Bersuire og 'Libellus' har ikke mindst haft stor betydning for den billedlige fremstilling af guderne i illuminerede manuskripter fra 14.-15. årh. og senere i trykte bøger, og her kommer Thott 399 til at spille en vigtig rolle på grund af sin forbindelse med den ældste Metamorfoseversion med illustrationer, trykt af Colard Mansion i Brugge i 1484 med titlen: *Ouide de Salmonen son liure jntitule Methamorphose. Contenant xv liures particuliers moralisie par maistre Thomas waleys docteur en theologie de lordre saint dominique Translate & Compile par Colard mansion, en la noble ville de Bruges.*⁵³) Et eksemplar findes i Kgl. Bibl.

Langt den største del af indholdet i denne folio stammer trods titlen ikke fra 'Thomas Waleys', d.v.s. Bersuire. *Ouide moralisé* var en forvokset kæmpe, og fra 14.-15. årh. har vi manuskripter, hvor en stærk beskæring af det allegoriserende og moraliserende stof har bragt værket ned til o. 40.000 linier.⁵⁴) Mens det egentlige Frankrig udmarvedes un-

Fig. 7. Minerva, Fr. Laurana. Let formindsket. Efter Hill (se note 64).

der krigen mod England i 15. årh., blomstrede materiel og åndelig kultur i Burgund og Flandern. Der var her en vis tilbøjelighed til at foretrække prosaformen frem for poesien, og i forbindelse hermed må man vist se, at der o. 1470 blev forfattet en prosabearbejdelse af Ovide moralisé, ligeledes forkortet ved udeladelse af mange moraliseringer.⁵⁵⁾ Denne prosaversion er grundstammen i Mansions bog; men mærkeligt nok har han åbenbart savnet noget af det bortskårne stof, og fra selve det manuskript, der nu er Thott 399, har han så taget Bersuieres indledning og nogle rimede passager (f. eks. Orpheus's sang for underverdenens guder) samt hentet forbilleder for mange af sine træsnit. Desuden har han, formentlig efter den latinske version, oversat en del af Bersuieres moralisationer og indføjet dem på de tilsvarende steder i Ovide moralisé, samt foretaget visse ændringer i indledningen.⁵⁶⁾

Mansions tekst blev bearbejdet og genoptrykt af Antoine Vérard i Paris 1493 (uden nogen omtale af Mansion), og adskillige optryk fulgte efter i det 16. årh.

Med hensyn til miniaturerne i Thott 399 og beslægtede manuskripter må man erindre det ejendommelige, at mens vi har mange illustrerede Terents-manuskripter efter klassiske forbilleder og enkelte Virgil-hånd-

skrifter af samme art, synes der ikke at være bevaret egentligt illustrerede Metamorfose-manuskripter ældre end slutningen af 15. årh.⁵⁷⁾ Her nøjes vi med at diskutere enkelte af gudfremstillingerne, og disse er som nævnt udviklet på rent litterær basis. Allerede hos Fulgentius indledes beskrivelsen af en guddom ofte med et 'pingitur', 'han afbildes', og dette bliver reglen hos de senere mytografer. Beskrivelserne følges da også efter bedste evne af kunstnerne, selv når en korrump tekst fører til et meget mærkeligt resultat.⁵⁸⁾

Fr. Winkler mener, at illustrationerne i Thott 399 skyldes den ene eller den anden af to Brügge-mestre, der er repræsenteret ved manuskripter i British Museum.⁵⁹⁾ I hvert fald fremstilles Jupiter i et solidt nederlandsk interior (fig. 1). Teksten er fulgt til punkt og prikke: tronen af elfenben, sceptret i højre hånd, ørnen udenfor i solskinet med den sprælende Ganymedes i kløerne. Men de tre giganter, der ligger henslængt på gulvet, er klædt i panser og plade, og lynilden tager sig ud som en håndfuld æg Jupiter strør ud over de faldne. Hos Mansion er træsnittet spejlvendt; den ene gigant er udeladt, og hele fremstillingen skematisk tør (fig. 2). I 1461 udførte Loyset Liédet de 100 miniaturer i en pragt-udgave af Christine de Pizans allegorisk-opbyggelige *Epître d'Othéa à Hector* (skrevet o. 1400) i en tekstlig bearbejdelse ved Jean Miélot,

Diana. Tekst til hosstående billeder.

Fig. 8 (*modstående side*) viser fremstillingen i Thott 399. Den elegante Diana, der jager hjorte med bue og pil, svarer nøje til beskrivelsen i teksten og genfindes i adskillige miniaturer; men hendes ledsagere er ret usædvanlige. Teksten omtaler behornede satyrer og de forskellige nymfer, men uden nogen nærmere beskrivelse, og i mange andre fremstillinger er de udeladt. De afbildede demoner har her snarere ikonografiske end tekstlige forbilleder og kan til dels, i modsætning til de egentlige gudfremstillinger, spores tilbage til antikken gennem en ubrudt tradition. Den fugleagtige skikkelse med kvindehovedet er næppe en harpy, som Henkel formoder (i den note 53 nævnte bog, s. 40), men snarere en sirene, og den gedebukagtige mandsling er uden tvivl en satyr og kunne f. eks. være kopieret efter Panfiguren på et berømt elfenbensetui fra 9. årh. (se L. Eitners *The Flabellum of Tournus*, N. Y., 1944).

Fig. 9 (*denne side øverst*) gengiver, let formindsket, den forgrovede kopi i Mansion. I det smallere billedfelt har det ikke været xylografen muligt at få alle Dianas ledsagere med; een er helt forsvundet, og satyrskikkelsen synes at være misforstået og til dels udstyret med træk fra den udeladte figur.

Fig. 10 (*nederst*) stammer fra et engelsk ms. (Brit. Mus. Cotton Julius F VII); ledsagerne, der her er anbragt på stribe over gudinden, tilhører åbenbart samme billedtradition, særlig hvad angår de to sirener (t.v.). Disse og de to følgende væsener knytter forbindelsen til bl. a. Bestiarie-illustrationer. Manuskriptet giver en indholdsoversigt over *Ovide moralisé*; men billederne illustrerer Bersuires mytografiske indledning, som ikke findes i håndskriftet.

I kapitlet om Pluto og Proserpina (en manifestation af Diana) beskriver Bersuire iøvrigt harpyer som fugle med kvindehoveder.

skriver og sekretær hos hertug Philippe le Bon.⁶⁰) Herfra stammer vor fig. 3, en formindsket gengivelse af en del af en scene, der åbenbart tilhører samme tekstlige og ikonografiske tradition som de første billeder; dog er der nu kun een gigant tilbage, lynilden er ved misforståelse af forlægget yderligere reduceret til nogle lange tjavser, og måske som modvægt hertil er scepteret opfattet som et spyd. Desuden er Ganymedes forsvundet; men det besynderligste er, at hele scenen med Jupiter synes at finde sted på et vældigt spisebord. En forklaring herpå skal forsøges i forbindelse med vor næste illustration.

Billedet af Mars (fig. 4) svarer igen nøje til den franske tekst: Guden sidder i en vogn med hjelm på hovedet og en plejl i højre hånd; med front imod ham står en lidt ubestemmelig hund, der skal forestille en ulv. Plejlen går igen i en mængde fremstillinger af Mars; den skyldes en fejlagtig oversættelse af Bersuies 'flagellum', 'svøbe'. Atter giver Mansion en spejlvendt, simplificeret kopi af Thott 399. Men ser vi på den tilsvarende miniature i Liédets version, er der iøjnefaldende forskelle (fig. 5). De væsentligste beskrives klart i en tekst, som ingen synes

Neptun. Tekst til hosstående billeder.

Fig. 11 (*modstående side*) viser Neptunbilledet i Kgl. Bibl.s manuskript. Det er præget af, at kunstneren har misforstået teksten, som iøvrigt er delvis uforståelig, formodentlig på grund af fejl i det latinske forlæg. Hos Bersuire står der (Pariserudgaven, 1509), at Neptun afbildes 'in mari natans' (svømmende i havet), hvad der i og for sig korrekt er oversat ved 'nagant en la mer'; men illustratoren har opfattet verbet i betydningen 'at ro'. Værre er det, at den franske tekst fortsætter: 'lequel frappoit par triple sexe Icelle. Et d'illec sourdoit ung cheval...'. Bersuire har beskrevet guden som 'tridentem... manu portans, quo tridente saxum quoddam percutiebat et inde quendam equum... educebat', altså bærende en trefork, hvormed han slog på en klippe og derved fik en hest til at komme til syne.

Fig. 12 (*denne side øverst*) viser det tilsvarende billede hos Mansion. Denne har åbenbart haft fornemmelsen af, at der var noget galt; men i stedet for at søge hjælp i en bedre latinsk tekst, som han vides at have gjort ved andre lejligheder, har han på egen hånd 'forbedret' stedet til: '... frappoit par triple reme ('tre-dobbelt åre') ou sexe jcelle'. Træskæren har gjort et fortvivlet forsøg på at illustrere dette ved at anbringe to årer på samme side af båden, men har så opgivet at gennemføre tanken. De mærkelige havdyr, der ses på alle tre billeder, er tritoner. Disse beskrives nemlig således i den franske tekst, der er en nøjagtig oversættelse af Bersuire: 'Tritons sont poissons portans en leurs bouches trompes desquelles Ilz tubicinent et sonnent.'

Fig. 13 (*denne side nederst*) viser en korrekt illustration af Bersuieres beskrivelse (Paris, Bibl. Nat., f. fr. 373): den svømmende Neptun med treforken, og hesten, der springer ud af klippen. Det må være ordene 'trefork' ('tridentem') og 'klippe' ('saxum'), der har indgået en mærkelig konstellation i det Bersuire-manuskript, oversætteren har brugt. Berøvet disse to elementer har illustratoren af Thott 399 måttet lade hestens tilsynkomst forme sig så vagt.

at have tænkt på i denne forbindelse; vedkommende har set 'Mars the god of batailles upon an awter (alter) of yron And was fourmed unto the facion & manere of a man furyous & wood (rasende) which satte in a Charyot of yron gylte wyth fyn gold havyng an helme of steele on his heed. And he held in his ryght hand scourges, and foure wyld wulves drewe his Charyot of Yron.' Citatet er fra Caxtons *Ovyde Hys Booke of Methamorphose* (skrevet 1480),⁶¹ der viser sig at være en nøjagtig oversættelse af den prosabearbejdelse af Ovide moralisé, som Caxtons elev i bogtrykkerkunsten, Mansion, gjorde så flittigt brug af få år senere.

Sagen er, at det franske prosa-manuskript ikke, som selv en næsten ufejlbarlig videnskabsmand som Panofsky påstår,⁶² er 'uninfluenced by Berchorius (d.v.s. Bersuire) in text as well as illustrations'. På et afgørende punkt gælder det ikke: 9 af de elskede guder siges at være afbildet på Achilles's skjold, hvor der synes at have været ubegrænset plads, og beskrivelsen af dem er umiskendeligt en version af Bersuires tekst. Vi forstår nu, at den mærkelige, fritsvævende plade, som Mars's vogn synes at sejle gennem luften på, er den misforståede rest af et alter, der i billedet af Jupiter (og forøvrigt også af Saturn) fremtræder som et bord. De usædvanlige fire ulve og de to svøber er der også gjort rede for; tilbage bliver vingerne, der ikke omtales hos Caxton og hans kilde. Men ser vi på det tilsvarende billede i den illustrerede Libellus i Vatikanet,⁶³ bemærker vi et par velvoksne vinger på Mars's hjelm; ved kopiering af dette eller et lignende manuskript kunne man nemt komme til at flytte vingerne ned på gudens skuldre; forøvrigt var vinger et almindeligt gudeattribut. Er det mon for fantasifuldt at postulere et fælles forbillede med en tekst – måske på latin – der gav mening for digteren, og miniaturer, som maleren kun delvis forstod? Mansion anbragte jo gudebeskrivelserne i sit indledende materiale og udelod dem derfor, da han stødte på dem senere i sit forlæg.

Ser vi endelig på billedet af Minerva (fig. 6), er der den sædvanlige overensstemmelse med teksten. Den hjelmklædte gudinde holder en lanse i sin højre hånd og skjoldet med Medusa-hovedet på sin venstre arm; ved siden af hende står et oliventræ, og over dette svæver en ugle. Utallige miniaturer gengiver det samme faste tema; men langt de fleste gør ligesom Thott 399 en tilføjelse: Minerva er iført kyrras, skønt dette ikke nævnes i teksten. Og her er vist løsningen på et problem, der har voldt Rudolf Wittkower en del hovedbrud.⁶⁴ I 1463 udførte Francesco Laurana for kong René af Anjou en medalje i anledning af kongens faste beslutning om fra nu af at vie sig til fredens gerninger, bl. a. en levende bibliofil og litterær interesse. Reversen fremstiller Minerva Pacifica, de-

holder hjelmen i sin udstrakte venstre hånd og har ombyttet lansens i højre med en gren fra sit oliventræ. Men desuden står der et kyrras på jorden ved siden af hende, og, siger Wittkower, et kyrras hørte ikke med til Minervas udrustning. Efter en længere diskussion finder han frem til, at kyrrasset nok skal symbolisere dyden. Men som vi har set, var et kyrras lige så karakteristisk for den krigeriske Minerva som hjelm og skjold. Hvad var da mere naturligt, end at hendes virksomhed som fredsbringer markeredes ved, at også kyrrasset kunne aflægges? (fig. 7).

NOTER

¹⁾ Der findes endnu intet nogenlunde udtømmende værk om Ovid-traditionen i middelalderen. I L. P. Wilkinsons fortræffelige *Ovid Recalled* (Cambridge, 1955) gives en oversigt over Ovids skæbne i middelalder og renaissance; tiden til ca. 1500 behandles pp. 366-406; noterne henviser til det vigtigste af den ældre litteratur om emnet (de er udeladt i den forkortede populær-udgave, *Ovid Surveyed*, 1962). Salvatore Battaglia forbereder en detailleret fremstilling; en prøve er *La tradizione di Ovidio nel Medioevo*, i: *Filologia romanza*, VI (1959), pp. 185-224, der giver en del nyt stof og en masse trykfejl. I *Atti del convegno internazionale ovidiano*, 1958 (Rom, 1959) findes enkelte relevante artikler. Een ældre bog må nævnes, E. K. Rands åndfulde *Ovid and his Influence* (Boston, 1925), pp. 108-152. F. Munari, *Ovid im Mittelalter* (Zürich, 1960) er en kort, populær oversigt. - ²⁾ S. Battaglia, op. cit., p. 187, gør opmærksom på, hvor ofte Ovid citeres af de ældre grammatikere. - ³⁾ Se Lester K. Born, *Ovid and Allegory*, i: *Speculum*, IX (1934), pp. 362-79; ret mange unøjagtigheder.

⁴⁾ *Rec. R. Helm* (Leipzig, 1898). Heri også Fulgentius's *Expositio Virgilianae Continentiae*, hvor Æneiden forklares som en allegori over menneskets liv fra vugge til grav. Værdifuld er stadig H. Liebeschütz, *Fulgentius Metaforalis* (*Studien der Bibliothek Warburg*, IV; Leipzig, 1926). Desuden - anvendt med forsigtighed - J. Sez nec, *The Survival of the Pagan Gods* (*Bollingen Series XXXVIII*; N.Y., 1953), p. 84 ff. (Denne udgave er at foretrække for den oprindelige franske, London, 1940). - ⁵⁾ Ed. G. H. Bode (Celle, 1834). To Halle-disputater behandler kilderne til I og II: R. Schulz, *De Mythographi Vaticani Primi Fontibus* (1905); F. Keseling, *De Myth. Vat. Secundi Font.* (1908). Udførligere om kilderne til III skrev R. Raschke, *De Alberico Mythologo* (*Breslauer Philol. Abh.*, XLV, 1913). Kgl. Bibls håndskrift Gl. kgl. S. 2094 indeholder *Mythographus III's* værk. Se endvidere K. O. Elliott and J. P. Elder, *A Critical Edition of the Vatican Mythographers*, i: *Transactions of the Amer. Philol. Association*, LXXVIII (1947), 189-207.

⁶⁾ Se M. L. W. Laistner, *The Intellectual Heritage of the Early Middle Ages* (Cornell U.P., 1957), pp. 202-15. - ⁷⁾ L. Traube, *Vorlesungen und Abhandlungen*, II (München, 1911), p. 113. - ⁸⁾ Se om denne stærkt Ovid-påvirkede digter N. Scivoletto, *Angilberto abate di S. Riquier e l'„humanitas“ carolingia*, i: *Giornale italiano di filol.*, V (1952), pp. 289-313. - ⁹⁾ Cit. efter F. J. E. Raby, *A History of Secular Latin Poetry in the Middle Ages*, 2. ed. (Oxf. U.P., 1957), I, p. 186. Dette værk og samme forfatters *A History of Christian-Latin Poetry*, 2. ed. (Oxf. U.P., 1953) er af største værdi. - ¹⁰⁾ *Monumenta Germ. Hist., Poetae Lat. Aevi Carol.*, I (1881), p. 543.

¹¹⁾ J.-P. Bonnes, *Un lettré du Xe siècle. Introduction au Poème de Létald*, i: *Revue Mabillon*, XXXIII (1943), pp. 23-47; med kritisk tekst. - ¹²⁾ Se særligt P. O. Kristeller, *Renaissance Thought* (N.Y., 1961), afsnittet *Humanism and Scholasticism in the Italian Renaissance*, med henvisninger. - ¹³⁾ Udg. af J. Osternacher (*Urfahr*, 1902); teksten genoptrykt i sammes *Quos auctores Latinos . . . Theodulus imitatus esse videatur* (*ibid.*, 1907). Jeg har brugt Becks udg. (Marburg, 1836). - ¹⁴⁾ Udg. af M. Manitius i: *Romanische Forschungen*, VI (1891), pp. 509-56. Dette og lignende digte behandles i H. Walthers *Das Streitgedicht in der lateinischen Literatur des Mittelalters* (*Quellen u. Unters. z. latein. Philol. des Mittelalters*, Bd. 5, Heft 2; München, 1920). - ¹⁵⁾ De tre nævnes i J. Osternachers *Die Ueberlieferung der Ecloga Theoduli*, i: *Neues Archiv d. Gesellsch. f. ältere deutsche Gesch.*, XL (1915/16), pp. 329-76; desuden findes digtet i *Gl. kgl. S. 1634*, 4°.

¹⁶⁾ Kun dele heraf er udgivet, f. eks. af Jos. Frey (Münster, 1904). Se særlig G. L. Hamilton, *Theodulus: A Mediaeval Textbook*, i: *Modern Philology*, VII (1909/10), pp. 169-85. - ¹⁷⁾ A. Parducci har formentlig ret i, at den er identisk med den anonyme version, hvoraf han giver prøver i sin artikel *Le Tiaudelet. Traduction française en vers du Theodulus*, i: *Romania*, XLIV (1915/17), pp. 37-54. - ¹⁸⁾ Som hævdet af G. L. Hamilton, *Les sources du Tiaudelet*, i: *Romania*, XLVIII (1922), pp. 124-27. - ¹⁹⁾ Lefèvre skrev også en af de mange oversættelser af den endnu mere populære skolebog, *Disticha Catonis*. - ²⁰⁾ For dette begreb og for den litterære baggrund overhovedet henvises til K. Tøgebys fortrinlige oversigt, *Litterære renæssancer i Frankrigs middelalder* (*Studier fra Sprog- og Oldtidsforskning*, nr. 243; Kbh., 1960).

²¹⁾ Udtrykket skyldes Alanus de Insulis i kap. 36 af hans *Ars praedicandi*. - ²²⁾ *Les œuvres poétiques de Baudri de Bourguil*, éd. par P. Abrahams (Paris, 1926), nr. CCXVI (pp. 273-303). - ²³⁾ A. Boutemy, *Fragments d'une œuvre perdue de Sigebert de Gembloux* (*Le Commentaire métrique de l'„Ecclesiaste“*), i: *Latomus*, II (1938), pp. 196-220. - ²⁴⁾ Prover af sådanne digte gives i E. Faral, *Le manuscrit 511 du „Hunterian Museum“ de Glasgow*, i: *Studi Medievali*, N.S., IX (1936), pp. 11-119. - ²⁵⁾ Fire er udgivet af P. Lehmann, *Pseudo-antike Literatur des Mittelalters* (*Studien der Bibliothek Warburg*, XIII; Leipzig, 1927), pp. 31-63; een af E. Faral, *Les Arts Poétiques du XIIe et du XIIIe siècle* (*Biblioth. de l'École des Hautes Études. Sciences histor. et philol.*, fasc. 238; Paris, 1923), pp. 331-35; endnu uudgivet er en version i det i note 24 nævnte ms. Et af digtene hos Lehmann findes i *Gl. kgl. S. 1634*, 4°.

²⁶⁾ *Piramus et Tisbe*, a cura di F. Branciforti (*Biblioteca dell'„Archivum Romanicum“*, Serie I, Vol. 57; Firenze, 1959), pp. 45-65; afsnittet *La fonte dell'amplificazione: le glosse*. - ²⁷⁾ D. Bush, *Mythology and the Renaissance Tradition in English Poetry* (Minneapolis, 1932; N.Y., 1957), p. 13. - ²⁸⁾ Spørgsmålet diskuteres stadig. Se en nøgtern vurdering i J. Frappiers *Chrétien de Troyes* (Paris, 1957), pp. 66-71. R. Levys *Etat présent des études sur l'attribution de „Philomena“*, i: *Lettres romanes*, V (1951), pp. 46-52 er ikke en upartisk oversigt, men et heftigt indlæg mod opfattelsen af Chrétien som forfatteren. - ²⁹⁾ Litteraturhistoriens spørgsmål om, hvilken del af filosofien et bestemt værk må henregnes til, besvares for Ovids vedkommende vist altid med et *'ethicae supponitur'* ('det hører under etikken'). Se J. Leclercq, *L'amour des lettres et le désir de Dieu* (Paris, 1957), p. 113 og henvisninger. - ³⁰⁾ D. M. Robathan forbereder en kritisk udgave. Se hendes *Introduction to the Pseudo-Ovidian De Vetula*, i: *Transactions and Proc. of the American Philol. Assoc.*, LXXXVIII (1957), pp. 197-207. En detailleret analyse i J. H. Mozleys *Le Vetula, Poème pseudo-ovidien*, i: *Latomus*, II (1938), pp. 53-72.

³¹⁾ I hvert fald kan man vanskeligt acceptere A. Monteverdis forsøg på et modbevis i *Anecdotti per la storia della fortuna di Ovidio nel Medio Evo*, i: *Atti del conv. internaz. ovidiano 1958* (Rom, 1959), II, p. 191. – ³²⁾ *La vieille, ou les dernières amours d'Ovide, . . . traduit . . . par Jean Lefèvre, publié par H. Cocheris* (Paris, 1861). – ³³⁾ I indledningen til *Metamorfoserne* i ms. Vat. lat. 1479; se B. Nogara, *Di alcune vite e commenti medioevale di Ovidio*, i: *Miscellanea Ceriani* (Milano, 1910), p. 430. Vigtig er F. Ghisalbertis *Medieval Biographies of Ovid*, i: *Journal of the Warburg and Courtauld Inst.*, IX (1946), pp. 10–59. – ³⁴⁾ Meiser, *Ueber einen Commentar zu den Metamorphosen des Ovid*, i: *Sitzungsberichte d. philos.-philol. und hist. Classe der k. b. Akademie d. Wissenschaften zu München*, 1885, pp. 51–52. – ³⁵⁾ B. Bischoff, *Eine mittelalterliche Ovid-Legende*, i: *Historisches Jahrbuch*, LXXI (1952), pp. 268–73.

³⁶⁾ Nedskriveren af legenden påstår, at han har hørt beretningen af mange prædikanter; det er dog endnu ikke lykkedes at finde den i nogen eksempelsamling el. lign. – ³⁷⁾ 2. udg. (Paris, 1896), p. 293. Le P. Médards *La Vie de S. Ovide, martyr* (Paris, 1667) omhandler heller ikke digteren. Meget stof er samlet i G. Pansas *Ovidio nel medioevo e nella tradizione popolare* (Sulmona, 1924). – ³⁸⁾ E. K. Rand, *The Classics in the Thirteenth Century*, i: *Speculum*, IV (1929), pp. 249–69. – ³⁹⁾ Udg. for *Soc. des anciens textes français* af E. Langlois (Paris, 1914–24), der også har skrevet om *Origines et sources du Roman de la Rose* (Paris, 1891). E. K. Rand, *The Metamorphoses of Ovid in 'Le Roman de la Rose'*, i: *Studies in the History of Culture* (Menasha, 1942), pp. 103–21, vedrører kun Guillaume de Lorris. – ⁴⁰⁾ E. R. Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*. 2. Aufl. (Bern, 1954), p. 135.

⁴¹⁾ B. L. Ullman, *A Project for a New Edition of Vincent de Beauvais*, i: *Speculum*, VIII (1933), pp. 312–26, særlig p. 322. – ⁴²⁾ A. Mayer, *Die Quellen zum Fabularius des Konrad von Mure* (Nürnberg, 1916). – ⁴³⁾ I: *Verhandelingen d. Koninkl. Nederl. Akademie van Wetenschappen. Afd. Letterkunde, N.R.*, deel XV (1915), XXI (1920), XXX (1931), XXXVII (1936) & XLIII (1938). – ⁴⁴⁾ J. Engels, *Etudes sur l'Ovide moralisé* (Groningen, 1943). – ⁴⁵⁾ Troisième livre, l. 571–669. Thott 399 er ikke blandt de 19 mss. oprindeligt kendt af C. de Boer. I det sidste bind af sin udgave aftrykker han prosainledningen, således som den foreligger i en iøvrigt utilfredsstillende disputats af J. Th. M. van 't Sant, *Le commentaire de Copenhague de l'„Ovide Moralisé“ avec l'édition critique du septième livre* (Amsterdam, 1929).

⁴⁶⁾ Udg. af Bachrens-Vollmer i: *Poëtae latini minores*, 2 (Leipzig, 1913). – ⁴⁷⁾ Banebrydende er F. Ghisalberti, *L'„Ovidius Moralizatus“ di Pierre Bersuire*, i: *Studj romanzi*, XXIII (1933), pp. 5–136. – ⁴⁸⁾ Der ses her bort fra, at værket foreligger i tre forskellige versioner. – ⁴⁹⁾ Fremhæves særligt af E. H. Wilkins, *Descriptions of Pagan Divinities from Petrarch to Chaucer*, i: *Speculum*, XXXII (1957), pp. 511–22. – ⁵⁰⁾ E. Rathbone, *Master Alberic of London, Mythographus tertius Vaticanus*, i: *Mediaeval and Renaissance Studies*, I (1941/43), pp. 35–38, oplyser, at R. W. Hunt i en kommende studie over Alexander Neckham vil vise, at denne ikke, som mange mener, kan være identisk med mytografen; hun foreslår en Alberic, der var kannik ved St. Paul's i slutningen af 12. årh.

⁵¹⁾ G. Cremaschi, *Bartolino da Lodi professore di Grammatica e di Retorica nello studio di Bologna agli inizi del Quattrocento*, i: *Aevum*, XXVI (1952), pp. 309–48, med tekstudgave. At Bartolinos kilde ikke var Boccaccio, men Bersuire, blev påvist af E. Pellegrin, *Un manuscrit autographe de Bartolinus de Vavassoribus de Lodi à la bibliothèque Ambrosienne*, i: *Italia medioevale e umanistica*, II (1959), pp. 445–48.

Det nævnte ms. indeholder bl. a. en kommentar i to dele til Æneiden, og forfatterinden lufter den tanke, at også denne kan være et værk af Bartolino. De tre citater, hun giver fra kommentarens første del, stammer imidlertid fra Bernardus Silvestris's Æneidekommentar, så denne del er formodentlig et ufuldstændigt ms. af Bernardus, selv om det ikke nævnes i G. Padoans *Tradizione e fortuna del commento all'Eneide di Bernardo Silvestre*, i: *Italia medioevale e umanistica*, III (1960), pp. 227-40. - ⁵²) Udg. af Liebeschütz i *Fulgentius Metaforalis*, pp. 117-28; facs., også af illustrationerne, tavle XVI-XXXII. - ⁵³) M. D. Henkel, *De Houtsneden van Mansion's Ovide Moralisé*, Bruges 1484 (Amsterdam, 1922) reproducerer alle træsnittene. - ⁵⁴) De Boers gruppe Z; se hans udg. af *Philomena* (Paris, 1909), pp. 16-19. - ⁵⁵) *Bibl. Nationale*, f. fr. 137.

⁵⁶) Engels, *op. cit.*, pp. 38-39. - ⁵⁷) Hvis man skulle tro F. Munaris *Catalogue of the MSS of Ovid's Metamorphoses* (London, 1957), er der ganske vist en hel del; men hans brug af betegnelsen 'with miniatures' er ganske ukritisk. - ⁵⁸) Nogle pudsige eksempler gives i E. Panofskys *Renaissance and Renascences in Western Art* (Stockholm, 1960), pp. 86-87. - ⁵⁹) Henkel, *op. cit.*, p. 10. - ⁶⁰) Udg. af J. Van den Gheyn (Bruxelles, 1913).

⁶¹) Udg. af S. Gaslee og H. F. B. Brett-Smith (Oxford, 1924), pp. 92-93. Jeg forbereder en udgave for *The Early English Text Society*. - ⁶²) *Op. cit.*, p. 80. - ⁶³) Liebeschütz, *op. cit.*, tavle XVII. - ⁶⁴) R. Wittkower, *Transformations of Minerva in Renaissance Imagery*, i: *Journal of the Warburg Inst.*, II (1938/39), 194-205. En bedre reproduktion findes i George F. Hill, *A Corpus of Italian Medals of the Renaissance* (London, 1930), II, pl. 15, fig. 59a.